

ПРОГРАМА НАЦІОНАЛЬНО- КУЛЬТУРНОГО УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСТВА В ПУБЛІЦИСТИЦІ КСЕНОФОНТА КЛИМКОВИЧА

У статті вивчається ідейно-культурна стратегія Ксенофонта Климковича (1835-1881) як лідера першого покоління народовців – організаторів національно-культурного відродження в Галичині 2-ї половини XIX ст. Характеризуються умови і шляхи формування особистості К.Климковича. Зроблено загальний огляд процесів становлення громадянського та культурного табору народовців.

Проаналізовано ситуацію із зародженням нової української преси в Галичині. Дано оцінку участі К.Климковича в часописі «Вечерниці». Пояснено кардинальні ідейні розходження між галицькими народовцями і москвофілами. Автор докладно описує публікації К.Климковича на сторінках журналу «Мета», який виходив з перервами у 1863 – 1865 рр. за редакцією К. Климковича. Визначено, що цей автор був тоді фактично першим пропагатором самостійності української держави і українців як нації. Він виступав за самобутній розвиток української культури, за солідарність слов'янських народів Австрійської імперії, проти наступу русифікаторської політики, яку проводили в Галичині москвофіли. К.Климкович став першим українським ідеологом австрославізму.

Відзначено, що К.Климкович був талановитим редактором. Він підняв рівень журналу «Мета», який став другим після петербурзької «Основи» за значенням українським часописом тієї доби. Журнал мав вельми широку й різноманітну тематику й проблематику. Цей часопис реально вплинув на розвиток української журналістики XIX ст., був попередником журналу «Правда» (1867), який згодом з перервами виходив 30 років і був головною трибуною галицьких народовців.

Ідеї та громадянська позиція К.Климковича відчутно вплинули на формування наступного покоління галицьких народовців, таких, як А.Вахнянин, О. Партицький, О.Огоновський, Ю.Романчук, О.Барвінський, В.Барвінський, І.Пулюй. Він також вплинув на політичне й художнє мислення І.Франка.

Ключові слова. Галичина, народовці, «Мета», австрославізм, москвофіли, національне відродження

Oleg BAHAN

candidate of philological sciences,

associate professor of the department

Ukrainian literature and literary theory Ivan Franko

Drohobych State Pedagogical University

St. T. Shevchenko, 34, Drohobych, Lviv region. 82,100 (Ukraine)

e-mail: bahan.o59@gmail.com

THE PROGRAM OF NATIONAL AND CULTURAL AFFIRMATION OF UKRAINIANS IN THE PUBLICIST WORKS OF XENOPHONT KLYMKOVYCH

The article examines the ideological and cultural strategy of Xenophon Klymkovych (1835-1881) as the leader of the first generation of populists – the organizers of national and cultural revival in Galicia in the second half of the nineteenth century. The conditions and ways of forming the K. Klymkovych's personality are characterized. The general overview of the processes of forming the civic and cultural camp of the populists is made.

The situation with the emergence of a new Ukrainian press in Galicia is analyzed. A valuation of K. Klymkovych's participation in the magazine "Vechernytsi" is given. The cardinal ideological differences between the Galician populists and the moskvofils are explained. The author describes in detail K. Klymkovych's publications on the pages of magazine "Meta", which was published with intermissions in 1863-1865, edited by K. Klymkovych. It is determined that then this author was in fact the first propagator of the independence of the Ukrainian state and Ukrainians as the nation. He advocated the original development of Ukrainian culture, the solidarity of the Slavonic peoples of the Austrian Empire, against the attack of Russification policy, which moskvofils pursued in Galicia.

It is noted that K. Klymkovych was a talented editor. He raised the level of the magazine "Meta", which became the second most important magazine after the St. Petersburg "Osnova". The magazine had a very wide and varied themes and problems. This magazine really influenced the development of Ukrainian journalism of the XIX century, was the predecessor of the magazine "Pravda" (1867), which later published with intermissions for 30 years and was the main tribune of the Galician populists.

The ideas and civic position appreciably influenced the forming of the next generation of Galician populists, such as A. Vakhnianyn, O. Partytskyi, O. Ohonovskyi, Yu. Romanchuk, O. Barvinskyi, V. Barvinsky, I. Puliui. He also influenced the political and artistic thinking of Ivan Franko.

Keywords. Galicia, populists, "Meta", Austroslavism, moskvofils, national revival, publicist works.

Постать Ксенофонта Климковича (1835 - 1881) до сьогодні залишається маловивченою в українській науці. Очевидно, причинами тут є і те, що загалом галицький народський рух XIX ст. є недостатньо дослідженим та проінтерпретований у вітчизняній гуманітаристиці, і те, що на особі К.Климковича залишилося клеймо «промосквофільського відступника». Зрозуміло, що такий стан справ і ставлень є ненормальним і потребує виправлення. Велика тема зародження й розвитку галицького народства давно заслужила на більшу увагу з боку істориків, літературознавців, культурологів, а особливо видавців. Цей суспільно-політичний та культурний рух і його ідеологія були у свій час «становим хребтом» розбудови української нації в Галичині, і тому всі факти, тенденції, вартощі цього руху мають бути уважно досліджені й протлумачені. Кожна постать цього руху, й постать Ксенофонта Климковича зокрема, вимагає об'єктивної, всебічної, націоналістичної оцінки, оцінки її вкладу й значення для національної історії і культури.

Про особу Ксенофонта Климковича загалом відомо доволі мало, хоча це ім'я згадується майже в усіх сучасних українських енциклопедіях. Це, по-суті, єдині наукові джерела, які дещо ширше тлумачать постать і творчість К.Климковича. В інших джерелах він згадується і якимось пояснюється лише дотично.

Тож метою цієї статті є з'ясування ідейно-культурних позицій, на яких

Ксенофонт Климкович (1835 - 1881)

стояв цей провідний галицький народовець 1860-х рр., аналіз концепції його журналу «Мета» (1863-1865) як важливої трибуни українства в період становлення нової національної культури в Галичині.

К.Климкович народився в с. Хотимир (кол. Тлумацький р-н Івано-Франківської обл.) в родині греко-католицького священника. Це поселення своєю історією сягає ще княжих часів. Маємо мало відомостей про формування майбутнього письменника й першого вагомого галицького публіциста. Відомо, що він закінчив у 1852 р. Станіславівську гімназію і потім майже 10 років служив дрібним урядовцем у тому ж місті. У 1861-у році, як ми дослідили, а не в 1862-у, К.Климкович перебрався до Львова

і це кардинально змінило його долю, поставило молодого автора на чолу культурних змагань новопробудженого українства в Галичині. Правда, як зауважував І.Франко, тут, у Львові, К.Климкович прилучився до «літературної богеми руської молодіжі», в якій він разом із Федором Заревичем та Володимиром Шашкевичем були верховодами» [19, с. 318-319]. Цим натяком на бурхливе молодіжне життя К.Климковича І.Франко ніби пояснював причину його слабкого характеру.

Ще в середині 1850-х рр. він почав містити свої перші вірші – «Сон, «Молодцеві», «До вітчизни» – в центральному галицькому часописі «Зоря Галицька», які, проте, не відзначалися великою творчою оригінальністю. Це був дуже складний період в історії ідейного та культурного розвитку краю. Ще від 1849–1850 рр. середовище москвофілів розпочало системний наступ на громадське та культурне життя Галичини [20]. За десятиліття москвофіли паралізували національне відродження українства майже цілковито: вони опанували Народний Дім, Галичо-Руську Матицю, Ставропігійський інститут, редакції всіх часописів, які поволи або припинили своє існування (з різних причин), або перейшли на пропаговане москвофілами «язичіє» і відірвалися від національної основи. Найстрашнішою була поразка на мовному полі: майже припинилося використання й розвиток живої народної мови, замість якої

утвердилося штучне «язичіє» – суміш церковнослов'янщини й російщини. Лідери москвофільства – Денис Зубрицький, Яків та Іван Головацькі, Богдан Дідицький, Іван Наумович, Венедикт Площанський, Іван Гушалеви́ч, Михайло Попель та ін. – демонстрували зневагу до національних традицій та розробляли різні теорії єдності українців/русинів Галичини з Московією. Сукупно це спричиняє стагнацію національної свідомості галицьких русинів, їхній громадянський, культурний занепад і глибоку провінціалізацію.

Однак від середини 1850-х рр. поволи розпочинаються повільні процеси пробудження національної свідомості серед галичан. Очевидно, що причиною цього були два головні чинники: в Галичину почала проникати українська література з Наддніпрянщини, яка після феномену Г.Квітки-Основ'яненка та українського романтизму 1830–1840-х рр. вже набула естетичної пружності та мовної повноти й виразності і це надзвичайно вражало галичан, і друга причина – галичан продовжували бентежити національні успіхи інших слов'янських народів, які жили з ними в одній державі – Австрійській імперії. Фактом стало те, що москвофільські видання самі почали друкувати художні твори наддніпрянських авторів, зважаючи на їхню художню оригінальність і яскравість (правда, формально москвофіли вважали українську мову, якою ті твори були написані, всього лиш «діалектом російської»). Так

вони мимоволі прислужилися пробудженню нової хвилі національного піднесення в краю.

Як відомо, в кінці 1850-х рр. із заслання до Санкт-Петербургу переїхали П.Куліш, М.Костомаров і Т.Шевченко. Тут ці видатні українські культурники опинилися в епіцентрі інтелектуального життя метрополії, отримали можливість впливати на нього. На їхню творчість звернули увагу не тільки культурні еліти самої імперії, а й еліти всього слов'янського світу. П.Куліш відразу розгорнув у російській столиці широку культурницьку діяльність: заснував видавництво, написав низку ґрунтовних наукових праць, почав друкуватися в передовому журналі «Современник», підготував епохальні історико-етнографічні «Записки о Южной Руси», видав багатотомниками твори М.Гоголя і Г.Квітки, підготував знаковий альманах «Хата», який презентував українську літературу, видав свою нову граматику, яка стала потужним стимулом для розвитку української мови й письменства на основі живої народної мови, зрештою, заснував разом із В.Білозерським перший український науково-літературний журнал «Основа» (1861 - 1862). В українську літературу тоді ж прийшли такі творчі імена, як С.Руданський, Марко Вовчок, О.Стороженко, А.Свидницький, Л.Глібов, в «Основі» вперше виступили молоді науковці і культурники П.Житецький, Т.Рильський, О.Лазаревський, В.Антонович. Поособливому значущим виявився

творчий порив М.Костомарова, який увійшов в коло перших російських інтелектуалів як науковець і яскравий публіцист, що друкувався в головних російських журналах. Усе це нагадувало лавину в розвитку національної культури, яка не могла не докотитися й до Галичини.

Водночас протягом 2-ї половини 1950-х рр. в галицьку культуру приходять нові молоді талановиті автори, що було виявом спонтанного руху нової інтелігенції до національної емансипації. Серед них треба виділити імена Федора Заревича, Володимира Шашкевича (сина Маркіяна), Костя Горбала, Омеляна Партицького, Омеляна Огоновського, Анатолія Вахнянина. Певною мірою їх підтримують діячі старшого покоління, учасники відродження 1830-х рр. і «Весни народів» Микола Устиянович, Іван Озаркевич, Лука Данькевич, Юліан Лаврівський, Василь Ільницький, Степан Качала. Саме це коло починає щораз активніше використовувати живу народну мову й орієнтуватися на українську літературу Наддніпрянщини. Серед цього оточення й формувався Ксенофонт Климкович, який поволі виріс до ідейного лідера першого покоління народовців.

Переломним моментом в культурній історії Галичини треба вважати вихід великого альманаху (обсягом 560 с.) «Зоря галицкая jako альбум на год 1860» (Львів: Типом Інститута Ставропігійського) за редакцією Богдана Дідицького. Натхненником цього видання був,

очевидно, щойно обраний митрополитом Григорій Яхимович – активний учасник та організатор руського культурно-політичного піднесення під час революції 1848 р., тодішній голова Головної Руської Ради. В альманаху, власне, надрукували свої твори названі вище автори, і то твори вельми патріотичні, що свідчило про нові явища. Також в «Альбумі» були розділи «Історія», «Географія», в яких побачили світ деякі цінні наукові статті. Відтак «Зоря галицкая яко альбум на год 1860» стала декларацією нових ідейно-художніх віянь, попри задуми його головного організатора, твердого москвофіла Б.Дідицького.

Вихід альманаху збігся з другою визначальною подією: саме від 1861 р. в Галичину почали потрапляти твори Т.Шевченка. Смерть поета в 1861 р. сколихнула краєм. Особливу роль в поширенні творів Т.Шевченка в Галичині відіграли письменник Володимир Бернатович (1840 - 1865), купець Михайло Димет, який торгував книгами й регулярно завозив їх із Російської імперії, П.Куліш, Д.Пильчиков, В.Білозерський [21, с. 181 - 248]. Галичани, зокрема Данило Тянячкевич та Ксенофонт Климкович, пильно переписували поезію Т.Шевченка й їх ширили поміж інтелігенцією. Згодом розвинувся справжній культ Шевченка як «батька нації», засновником якого можна вважати Д.Тянячкевича, але низку важливих кроків у цьому плані зробив і К.Климкович.

Несподівано додатковим стимулом для розвитку національного відродження українства став ново-заснований москвофільський часопис «Слово» (1861 р.) за редакцією того ж Б.Дідицького. Газета користувалася зашкарублим «язичієм», що відразу викликало емоційно негативну реакцію в різних середовищах. Насамперед Кулішева «Основа» надрукувала загалом позитивний відгук, але чітко заявила, що справжнє відродження народу українського може прийти з використанням у письмі живої народної мови. Згодом в російському ліберальному журналі «Современник» тоді молодий радикальний публіцист лівого спрямування Ніколай Чернишевський дав розгромну рецензію на мовну політику «Слова» під назвою «Національна безтактність», чим викликав великий резонанс серед передової аудиторії читачів. Відтак інший російський ліберальний журнал «Вестник Европы» (квітень 1861 р.) підтримав цю тему. З іншого боку проімперські та слов'янофільські середовища Росії виступили на підтримку проросійського курсу галицьких москвофілів, побачивши в цьому платформу для майбутньої повної русифікації Галичини. Це викликало закономірне почуття опору серед раціональніших і свідоміших галичан.

Особливо успішною атакою на «Слово» були дві брошури з Чернівців 1861 р. авторства галичан Антона Кобилянського та Костя Горбала. Перший надрукував ла-

тинкою «Slovo na slovo do redaktora «Slova», а другий видав «Holos na holos dlia Halychynu» та згодом гумористичні «Ущипки», розпочавши сатиричне висміювання позицій москвофілів. Ці дошкульні та дотепні речі глибоко пішли в середовище галицької молоді. Краєм покотилася ціла хвиля жвавих обговорень, дискусій та емоційних виступів. Раптово русини гостро усвідомили згубність суспільно-культурної лінії москвофілів, постало відчуття потреби власної національно-культурної програми й ідеології. Це й стало історичною основою для розвитку народовства як суспільно-культурницького руху.

Середовищем, в якому визрівали нові національні переконання, була Львівська духовна семінарія. Про це докладно написав відомий галицький вчений-гуманітарій Ярослав Гординський [2], використавши для розкриття атмосфери в цьому закладі листи Амвросія Шанковського, який там викладав. Я.Гординський робив висновок на основі свідчень очевидця, що видатну діяльність в семінарії проводив ветеран галицького патріотичного руху Юліан Лаврівський (1819–1873) [2, с. 39]. Ідею про творення громад в Галичині приніс до краю той же В.Бернатович [2, с. 56]. Зразком для нього була київська «Громада», заснована знаменитим істориком В.Антоновичем. Очевидно, першою громадою в Галичині, припускає Я.Гординський, була заснована, мабуть, в кінці 1862 р., самбірська [2, с. 56]. Потім, у 1863 р., виникла

громада у Львові з ініціативи гімназистів, згодом, – у Перемишлі [2, с. 56]. У 1864 р. з'явилися громади в Дрогобичі, Бережанах й Станіславі [2, с. 57]. Правда, цей вчений чомусь не згадує про факт постанови громади в Тернополі, яку І.Франко поряд із громадою у Станіславі вважав найдієвішою [19, с. 319].

Цікаво, як визначає Я. Гординський засади діяльності громад: «1) змагання до ширення української мови в щоденнім життю й боротьбі з польщиною серед тодішньої руської суспільності в Галичині; 2) одушевлення до усної словесности і до простого народу та зв'язання з тим ширення демократичних ідей; 3) ширення «широї української ідеї» (зміст поняття «шира українська ідея» висказаний у листі Антона Лаврівського з Самбора з дня 24.XI.1863 р.: «щоб ми так якнайскоріше з братами нашими козаками літературно і політично в одну цілість злилися», і в листі Анатолія Вахнянина з Перемишля з дня 12.XII.1863 р., де він висказує бажання «сіяти зерно правди Тарасове»); 4) боротьба з москвофільством; 5) намагання писати «кулішівкою»; 6) читання українських писань і зрозуміння їх; 7) наука української літератури й історії; 8) піддержування народовецьких видавництв радами і грішми; 9) купування і переписування українських і народовецьких видавництв і закупно портретів заслужених наших людей; 10) змагання убиратися «по-народньому»; 11) підтримання

літературного руху між товаришами і взаємна критика літературної творчості; 12) заложення власної бібліотеки; 13) урядження декламаторських сходин; 14) симпатії до т.зв. обрядового руху; 15) підпирання українського театру» [2, с. 57–58]. Як бачимо, це була добре продумана, системна програма переважно культурницької праці, пройнята ідеєю націотворення.

Саме Юліан Лаврівський, відомий суддя із Самбора, з Галицького Підгір'я, був засновником у 1861 р. у Львові культурологічного товариства «Руська Бесіда». Його ж основою стала «Молода Русь» – група культурників, яку склали Дмитро Тянячкевич, Володимир Шашкевич, Федір Заревич, Кость Горбаль і, власне, Ксенофонт Климкович. Я.Гординський зазначав, за відомостями із листувань А.Шанковського, що К.Климкович гарно декламував на якомусь засіданні вірш «Гамалія» Т.Шевченка [2, с. 44 і с. 170]. Вчений фіксує, що великий резонанс мала його відозва в часописі «Вечерниці» у 1862 р. із закликом працювати на національну справу, під впливом якої члени самбірської громади рушили в народ вивчати народну мову [2, с. 58].

На основі цих відомостей можемо припустити, що К.Климкович прибув до Львова не в 1862 р., як це часто подається в українських енциклопедіях, а десь в кінці 1861 р. Того ж року переїхав до Львова і Кость Горбаль після закінчення гімназії в Чернівцях. Їхня зустріч і знайомство з Д.Тянячкевичем,

В.Шашкевичем та Ф.Заревичем породили «Молоду Русь», про що й згадує Кость Левицький у своїй класичній праці «Історія політичної думки галицьких українців: 1848 - 1914» (1926) [14, с. 100].

Отже, К.Климкович був світоглядно й ідейно сформований на хвилі органічного національного зростання, яке розвивалося від другої половини 1850-х рр. як відповідь на стрімкий і повсюдний наступ москвофільства в попередній період.

Наступним етапом його діяльності й творчості стала участь у львівському журналі «Вечерниці» – «літерацьке письмо для забави і науки», який був заснований у січні 1862 р. за редакцією Ф.Заревича й В.Шашкевича. Це було перше народовське видання в Галичині. Воно орієнтувалося на живу мову й мало програму культурного єднання з Наддніпрянщиною. Засадою журналу було розуміння: «Учені сказали і доказали, що ми [русини] слов'янського дерева, восточної росохи, руського конара, малороська галузь» [16, с. 126]. І далі редколегія «Вечерниць» розвивала свою націософську думку: «Поділення людського миру на племена і народи походить найбільше од поділення мови на річи і язики. Кожний народ говорить своїм язиком і язик уважати належить за неділезну цінність...» [16, с. 127].

В журналі друкувалися твори Т.Шевченка, М.Костомарова, П.Куліша, Л.Глібова, Марка Вовчка, О.Стороженка. Особливою подією стала публікація низки творів

Ю.Федьковича, які були сприйняті як мистецький та ідейний маніфест самоствердження західних українців. Тут К.Климкович, зокрема, надрукував емоційну «прокламацію» на честь «Співця Маркіяна» «Найдений скарб» [9], патріотичний заклик до молоді «До молодії громади» [4], центральною думкою якого є така: «Тепер зближаються вакації; ви що є у школах, роз'їжджаєтеся додому – поміж народ. Майже в кожному селі нашого краю знаходиться якась могила, якась руїна, якийсь слід бувальщини, а до кожного з тих в'яжуться якесь предання, котре часто уже тільки старі люде запам'ятали; всюди співаються ... дуже важні пісні, з котрих не одна зо смертіє якого старця-сліпця навіки завмирає; всюди попадеся учити незвісне письменому чоловікови слово руське, котре повинно статись завданням твоєї праці, наша молода громадо» [4, с. 137].

Ніби продовженням цього заклику стала більша стаття К.Климковича «Збирання забитків усної словесности» (Вечерниці, 1862, Ч. 23,25,26). Вона відображає вже зрілий світогляд молодого публіциста, який чітко усвідомлює, що тогочасна ідеологія слов'янофільства, всеросійськості, жваво нав'язувана російськими науковцями та філософами, відволікає від національної справи, який вважає «розвій народности в її питомих границях головним завданням нашого післанства» [7, с. 139]. Автор розуміє, що «першими, на котрих лежить обов'язок працювати в проспіх народу, суть тії сили его, що

осягнули вищий ступень духового розвою – его інтелігенція» [7, с. 139]. Водночас застерігає: «Чуже обривання зробило з неї інтелігенцію космополітичну ... но її обов'язок буде тепер опята зближитися до народу, пізнати его, статись народною» [7, с.139]. Помітно, що К.Климкович залежав тоді від ідей П.Куліша, якого він згадує з піететом, що він розумів значення наукової праці М.Максимовича, І.Срезневського, А.Метлинського та П.Куліша і закликав своїх земляків-галичан наслідувати їхній приклад [7, с. 138 - 142].

У цей час К.Климкович підписується псевдонімом «Іван Хмара». Його вірші відзначаються високою ідейністю, твердою національною позицією. Можна однозначно підсумувати, що як лірик він надав галицькій поезії духу бойовитості, героїчної піднесеності, концептуальності, що було контрастом до того сентиментально-контемплітивного, розміряного її настрою, який домінував ще від творчості М.Шашкевича. Ось приклад такої поезії:

*...Все, відколи узнав я Русь,
Огнем в душі моїй затліло,
І я за діло-піснь берусь –
Малий уже берусь за діло,
Все, відколи узнав я Русь.*

*Я пламень-серце, пламень-душу
Тобі, родина, доки жив,
Нести у жертву хочу-мушу,
Бо через тебе получив
Я пламень в серце, пламень в душу!
(«О, хто малим неполюбив...»)
[10, с. 128]*

У №9 за 1863 р. К.Климкович опублікував власний вірш «На вічну пам'ять Тарасови» [8, с. 169 - 171], який був хоч і позначений епігонськими мотивами щодо Т.Шевченка в поетикальному плані, все ж демонстрував високу ідейну насаженість автора як щирого патріота.

М.Нечиталюк вважає, що К.Климкович з якихось причин приховував свою участь у «Вечерницях», і тому друкувався під псевдонімами або анонімно, зокрема під псевдонімом «Іван Хмара» та криптонімом «Кс. Кл.». Тоді він ще працював у московфільській газеті «Слово» й, очевидно, не хотів відкрито декларуватися як учасник іншого, конкурентного видання. На цій підставі вчений припускає: «є можливість припускати авторство К.Климковича публікацій, ... непідписаних, серед яких йому могли належати ґрунтовні статті «Народ і словесність», «Роковини по Шевченкові», «До громади!», «Народні южноруські пісні в німецьких перекладах». Але науковець вважає це припущення ще не доведеним [15, с. 601].

Тоді ще не існувало чіткого ідейного розмежування між московфілами й народовцями, які щойно формувалися як ідейно-культурницький рух. Як зазначає у своїх «Споминах з мого життя» Олександр Барвінський, саме К.Климкович вплинув на редактора «Слова» Б.Дідицького, щоб той надрукував у часописі історичні праці М.Костомарова, зокрема його «Две русские народности», поезії П.Куліша, О.Кониського та

ще й «кулішівкою» [1, с. 61]. Це промовляє про К.Климковича як вже впливового культурника тих часів, який постійно намагався розширити поле націотворчої діяльності. Цікавим є й таке свідчення О.Барвінського: на початку 1860-х рр. рукописний «Кобзар» Т.Шевченка був «дорогоцінним скарбом» громадських бібліотек, а в нього особисто був «Кобзар», переписаний рукою К.Климковича [1, с. 84]. Також О.Барвінський згадував, що К.Климковича сприймали як «незвичайно талановитого публіциста» [1, с. 93].

Очевидно, що зоряним став для К.Климковича період його редагування часопису «Мета» (1863–1865 рр.). «Мета» як «літературно-політичний вістник» була програмним виданням, яке мало замінити Кулішеву «Основу», яку щойно заборонила російська влада. К.Климкович відразу визначився щодо правопису: він чітко зорієнтувався на т.зв. «кулішівку», тобто принципи фонетичного правопису, які були кардинальним протиставленням до московфільської правописної лінії, фатально зорієнтованої на етимологічну основу. Журнал мав чітку націотворчу й культуротворчу програму, багато уваги приділяв культурі Наддніпрянщини. Попри хворобу очей, К.Климкович все ж взявся спочатку вельми рвучко до справи й часопис набув належної мобільності. Правда, у такому форматі журнал протримався лише один 1863-й рік. Потім настала перерва на один рік, очевидно,

через хворобу головного редактора і загальну байдужість громади. У 1865 р. журнал відновився, але це було вже насамперед політичне видання.

У «Передньому слові» головний редактор наголосив, що буде триматися власної «тенденції», тобто ідеологічної лінії національного відродження, що прагне, аби «Мета» «була провідником і спомагачем гурту народного в єго стремлінні к лучшому» [11, с. 175]. Гаслом журналу стали знамениті слова Т.Шевченка:

*«В своїй хаті – своя правда,
і сила, і воля!».*

К.Климкович зазначав: «Самостайна народна література і народньо-політичне становище – се єсть те поле, на которому ворошньою працею dokonується в народах великого діла. Що в других доводиться добре, те й в нас доведеться, бо ми, русини, по черзі другий народ в Слов'янщині» [11, с. 177].

Він декларував два головні принципи видання: «Збудованне самостайної народньої літератури на основі одностайного розвою народної річи в письмі і мові, і береженне від прямовання до якої-небудь иншої слов'янської словесности...

Заступованне гадки о народньому єдинстві і народній самостайности всего южноруського люду і одзисканне єго народньо-політичної чинности на законній дорозі – отже, з уважаннем двоїстих

династичних і государственних інтересів...» [11, с. 177]. Як бачимо, К.Климкович як ідейний лідер нової генерації патріотів послідовно малював перспективу творення самобутньої національної культури на ґрунті народної мови й органічного мистецтва, літератури і творення лінії політичної суверенності української нації.

У цьому моменті (нагадаємо, це йшов вересень місяць 1863-го року) виявилася кардинальна відмінність у громадянському мисленні наддніпрянських і галицьких українців: якщо перші обмежувалися у своїх офіційних деклараціях тільки думками про збереження автентичної народної культури (так принаймні свідчать усі статті публіцистичного змісту журналу «Основа» за ред. П.Куліша), то другі відразу за думкою про суверенність культури ставили тезу про змагання до політичної суверенності нації. Причиною такого ідеологічного поступу була загальна обізнаність та моральна солідарність із національно-політичними рухами інших малих і бездержавних народів Австрійської імперії, які своїм прикладом спонукали й галицьких українців до радикальнішого політичного мислення.

Перше, що вигідно відрізняло «Мету» від програми «Вечерниць», це набагато ширша культурологічна та суспільно-політична проблематики. І друге: в усьому відчувалося, що часопис промовляє від імені суверенної нації, що редколегія відчуває свою відповідальність за

національну культуру й вибудовує стратегію її розвитку.

У статті «Жива словесність (Присвітка)» К.Климкович ще раз звернувся до теми вивчення українського фольклору та етнографії, розтлумачуючи перед земляками засади цих наук. Це була своєрідна передмова до публікації народних пісень, зібраних А.Кобринським [5, с. 182 - 186].

У наступній статті того ж року «Дещо до становища Русі супротив ляхсько-московської борби», яка була передмовою до листа «Ляха з України» [псевдонім Павлина Свенцицького] до редакції «Мети», К.Климкович висловив важливу ідею щодо розуміння сутності нації. Зокрема він писав: «Сила народна, звичайно, сила органічна, способна єсть розвиватися тільки з розвитком організму народу, а чим більше розвитку сили поєдинчі, тим лучше для сього організму сил, котрий зветься людськість. Таким ділом інтерес самостайности якого-небудь народу єсть інтересом всеї людськості, або, виразніше сказавши, інтересом всіх організмів, складаючим разом сю органічну цілість, т.є. інтересом всіх народів, позакілько вони стоять на засаді загальної справедливости, себто заступатимуть право, а не привілею – принцип свободи, а не пановання» [3, с. 187]. У цій теоретичній тезі звучала концепція переваги ідеї нації над ідеєю династії, звучав заклик до солідарності бездержавних народів у їхніх змаганнях за свободу та рівноправність перед великими

імперськими державами, які тоді на 90% визначали долю Європи. Це показує К.Климковича не лише сентиментальним шанувальником старовини й етнографії, якими здебільшого були тоді українські патріоти, а як людину із задатками практичного політика й розумного теоретика.

Як редактор, К.Климкович поєднав про публікацію в «Меті» гострих як на той час і концептуальних статей інших авторів, як накресливали правильні перспективи перед українською нацією. Так, «Лях з України», тобто Павлин Свенцицький (1841 – 1876), натоді дуже цікавий та відважний культурник і публіцист з Наддніпрянщини, у листі «До редактора «Мети» («Мета», 1863 р., №3) малював картину утисків та русифікації в межах Російської імперії і закликів до солідарності поневолених народів. Участь П.Свенцицького в галицькому суспільно-культурному процесі – це ціле явище. Як польський патріот він брав участь у Січневому повстанні 1863 р.; зблизився з т. зв. хлопоманами, тобто шляхтичами, які під впливом В.Антоновича переходили в українську культуру. Переїхав до Галичини. Саме в редакції «Мети» відбувалися зустрічі й наради хлопоманів і галицьких народоців. П.Свенцицький приніс в Галичину антиросійські, антиімперські ідеї. Він пояснював галичанам ситуацію в підросійській Україні, розвіював їхні ілюзії щодо російського слов'янофільства та політики Петербурґа. Програмною метою

П.Свенцицького було поєднання польського та українського політичних рухів для спільної боротьби з Московією. Вважається, що саме він запропонував хоронім «Україна-Русь» як державницьку візію та ідеологему для українства. Був автором багатьох оригінальних творів, перекладачем, театральним діячем, редактором польськомовного часопису «Siolo», який розвивав українсько-польську культурну співдію. Пропагував спадщину Т.Шевченка в польському світі тощо. Тому факт співпраці П.Свенцицького із К.Климковичем є показовим в усіх сенсах.

Левко Гончаренко у статті «Значення Київського університету для українського народу» («Мета», 1863, №3) роздумував про шляхи консолідації української нації, моделював місто Київ як природній духовний, інтелектуальний та культурний центр національного відродження, обґрунтовував потребу польсько-української солідарності. Невідомий автор під псевдонімом «Голос з-над Дніпра» (можливо, це той же П.Свенцицький) у статті «Австрія і доля України» («Мета», 1864, №5) роздумував про потребу консолідації українського народу довкола ідеї розбудови й зміцнення Австрійської держави, моделював майбутню перебудову Східної Європи на випадок якихось великих зіткнень таким чином, щоб Правобережна Україна відійшла до Австрії. Інший невідомий автор у статті «Московські пророки на Україні» («Мета», 1865, №1) дотепно

й гостро критикував русифікаторську політику на Наддніпрянщині, позицію і погляди журналу «Вестник Юго-Западной и Западной России», в якому головним редактором був знаний великодержавник Ксенофонт Говорський (1811–1870), та газети «Киевлянин», яку редагував відомий шовініст Віталій Шульгін (1822–1888). Ще один невідомий автор у статті «Централізм московський» («Мета», 1865, №6) з чудовим історіософським та націофософським розмахом осмислював джерела, особливості та експансивність московського імперіалізму, доводив абсолютну розмежованість в ментальному та цивілізаційному планах русинської і московської націй. Ось зразок його мислення: «Государство московське було основане коротко перед государственным упадком Руси, було основане тоді, коли ще народности московської на світі не було, котра аж у ту нору розвиватись зачала, коли народність руська давно вже розвинулась було... Се єсть факт историчний, що народи московський і руський прийшли аж тоді в ближчий стосунок між собою (виділення автора – О.Б.), коли вже оба зовсім індивідуально розвиті були» [22, с. 282]. Цей автор вважав, що між росіянами й українцями існує така ж різниця, як між поляками й чехами [22, с. 282]. Він робив дуже проникливе й категоричне спостереження, що «[російська література] не єсть ані московська, ані руська, не єсть народна, тільки государственная, політична. Зложилися на неї три

елементи: церковно-слов'янська мова з своєю азбукою і правописом, московська мова своїм виговором, деякими граматичними формами і лексичним, великою частиною неслов'янським запасом, накінець руська мова своєю життєвистістю, своїм щирим слов'янським типом, своєю душею» [22, с. 283].

Той же П.Свенцицький під псевдонімом «С.Голод» подав три статті, які своїми назвами пояснюють широту й полемічність позиції «Мети». Це стаття «Дещо про кулішівку» («Мета», 1865, №6), яка доводила потребу відходу від етимологічного правопису в Україні, оскільки той наче прив'язував українську свідомість і культуру до російської й послідовне запровадження фонетичного правопису. Автор резюмував: «Кулішівка – то одно спасень від московського напору. Пускатись її, то хіба те, що у пропасть скакати» [17, с. 288]. У статті «Идея народньої рівноправности в Австрії» («Мета», 1865, №6) П.Свенцицький закликав до громадянської активності своїх земляків, апелюючи до австрійського конституціоналізму. У статті «Московська агітація» («Мета», 1865, №7) від дуже вдало й викривально полемізував з москвофільськими часописами «Страхопуд» і «Слово», показуючи їх як знаряддя в руках російського імперіалізму і робив такий висновок: «... московська агітація стремить до зправославлення і зрусифікування тим скоршого цілої руської Галичини ... московській партії нашій не залежить нічого на добру ні краю нашого, ні нашої

держави, бо вона глядить деінде... (виділення автора – О.Б.) Діло її – удержувати народ наш в нужді і сліпоті душевній, а господарство наше бодай пасивно – в клопоті. Будучи оруддям чужої політики, вони не сприяють ні просвіті народу, ні добру господарства. Тому видиться нам справедлива річ ... і найсвятіший наш обов'язок всіма силами боротися з ними яко небезпечними врагами, що напосілися відобрати нам народне життя наше...» [18, с. 296].

Сам К.Климкович дав у «Меті» низку концептуальних статей, які чітко окреслювали стратегічні завдання русинства / українства в Галичині. Так, у статті «Руська народна партія і її політична исповідь» («Мета», 1865, №1) він осмислював ідейно-політичне змагання між двома суспільними течіями в Галичині – москвофілами й народовцями, – загально пояснюючи культурну, світоглядну та політичну шкідливість першої і водночас малюючи перспективи перед другою. Цікаво, якими він бачив суспільні основи й джерела формування нового народолюбського руху: 1) це «остаток того гурту зо старшого покоління», що попри переможний тиск москвофільства у 1850-і рр., ідейний і моральний занепад, «своїм засадам вірний зостався»; 2) це ті полонофіли, які не приймали москвофільство категорично, але тепер зрозуміли можливості для руського національного відродження; 3) це «молодша генерація – учащася молодіж, з виїмком поодиноких, вся», пов'язана з галицьким духовен-

ством походженням та освітніми й культурними інтересами [12, с. 227].

Центральна думка цієї статті К.Климковича – це ствердження ідеї прогресивності австрославізму: «Віруємо накінець, що добро русинів у Австрії залежить від конституційного, повну рівноправність австрійських народів гарантуючого, на федеральних началах здобуватись маючого систему, за котрим, отже, русини ... з прочими народами Австрії обставати мають, скоро Австрія має статись могучим місійним государством на востоці, від чого будущина слов'ян загально, а руського народу особливо, зависить» [12, с. 228].

Ще концептуальніше тези про руський австрославізм розпрацьовані в статті К.Климковича «Федерація і її значення для Австрії» («Мета», 1865, №3). Стаття вражає широтою бачення міжнародної проблематики в Середній і Східній Європі, тверезістю мислення й оцінок, тонким аналітизмом. Насамперед важливо відзначити, наскільки правильно оцінює К.Климкович політику Росії: він раціонально пояснює, що вся її історія підтверджує факт, що московська держава й нація постійно стреміли до завоювання, упокорення та асиміляції сусідніх народів. Так було завжди й українці не повинні мати ілюзій щодо політики цієї імперії. Цікаво, що при цьому автор аналізує політичне звернення напів ліберальної російської газети «Свободное слово» і доходить висновку, що веломовні заклики росіян

до єдності слов'янських народів – це лиш «фантазмагорія» [13, с.246]. Чому? Тому, що офіційна політика Росії завжди розходиться із її деклараціями, московська нація прагне передусім асиміляції інших народів на рівні інстинкту. Він зазначав: «Московсько-урядовий деспотизм міг би легко замінитись в деспотизм московсько-народний» [13, с.247]. Тобто вже тоді галицький публіцист усвідомлював, що експансіонізм та шовінізм Московії живляться агресивною ментальністю самої московської народної маси. К.Климкович, аналізуючи факти історії, доводить, що Московщина завжди вела поспідовну політику на «ослаблення» руського народу спочатку на Задніпрянщині (Лівобережній Україні), потім на Предніпрянщині (Правобережжі) з метою «єго положити вживцем в домовину» [13, с.250]. І, доходить висновку автор, передбачити відмову від цієї політики поки що неможливо [13, с.250-251].

Справжнім епіцентром для розвитку могутньої слов'янської федерації, на думку К.Климковича, може стати Австрія. Чому? Бо в сучасній Австрійській імперії нема «одного настільки могучого народу, котрий би ... занаміряти міг знівельовання всіх других народностей» [13, с. 251]. Прикладом, що Австрія є загалом толерантною державою, на думку автора, може слугувати сучасна історія Чехії і чеського народу, який в умовах тієї держави за кілька десятиліть зміг відродитися національно й навіть перейти в

наступ щодо німецького елемента на всій своїй етнічній території [13, с.251]. Приклад чехів зараз наслідують словенці, цілком малий народ [13, с.251]. Існуючий в Австрійській державі дуалізм між німцями й мадярами є хибною політикою, бо він завжди заводитиме цю державу в провалля. Натомість Австрія має відчутти себе місійною державою для всієї Середньої і Східної Європи, на що вказує її геополітичне розташування – географічні контури своєрідної фортеці на хребтах Карпат – від Чехії до Дунаю. Лише Австрія здатна дотримуватися принципів національної суверенності й толерувати національне відродження слов'ян, творячи правдиву «австрійську федерацію» [13, с. 252].

Центральною думкою статті К.Климковича «Дотеперішня політика русинів» («Мета», 1865, №2) є пропозиція, поки що декларативна, поділу коронного краю Галичина на дві частини – польську (Західна Галичина, де домінує польський етнічний елемент) і русинську (Східна Галичина, де домінує український етнічний елемент). Ця ідея стала наріжним каменем політики народів аж до 1914 р. І хоча її зреалізувати ніяк не вдавалося через впливи польських еліт на внутрішню політику австрійської влади, все ж вона слугувала значним мобілізаційним фактором для українства в краю, розвивала його політичне мислення. Стаття мала й велике морально-ідеологічне значення: автор пояснював, що кожна політика має опиратися на тверді принци-

пи, мати ясну мету, апелювати до конкретних завдань. Таким чином К.Климкович виховував нове покоління народівців, вчив їх бути послідовними і конкретними, що й, справді, прищепилося вже невдовзі до цього політичного табору.

Неабиякий талант К.Климковича як полеміста, публіцистичного сатирика, ідейного борця виявився у статті «Заказанне «Мети» (Причинок до характеристики старої ненародної партії)» («Мета», 1865, №3). Це була реакція на факт заборони часопису «Мета» для львівських семінаристів з боку керівництва Греко-Католицької Церкви, що було наслідком впливів москвофілів серед верхівки Церкви. Автор не просто показував підступність, брехливість, фальшивість поведінки москвофілів в Галичині, висміював їхні аргументи, власне, псевдоаргументи, а й пояснював роль національної ідеї, значення чіткої політичної позиції, творчої культурної стратегії, які реалізовувала «Мета» під його редагуванням, поволі перетворюючись на часопис всеукраїнського значення. До слова, з цієї статті ми довідуємося, що в 1865 р. «Мета» виходила накладом 500 примірників [6, с. 268].

Гадаємо, вже цей короткий огляд публіцистичної і редакторської творчості К.Климковича в часописі «Мета» переконує, що цей автор володів неабияким публіцистичним талантом, що він зумів підняти ідейний рівень народівського руху в Галичині. Це особливо добре видно, коли порівняти статті

К.Климковича із публікаціями, скажімо, Д.Танячкевича, які характеризуються хаотичністю думки, безпредметністю тверджень, порожнім багатослів'ям. Поряд з К.Климковичем як публіцист стояв хіба що Павлин Свенцицький, який, проте, був вихованцем польської школи публіцистики. Зазначимо, що до ідейного рівня «Мети» не змогли піднятися три наступні галицькі часописи народовців: «Нива» (1865) за редакцією К.Горбала, «Русалка» (1866) за редакцією В.Шашкевича, «Русь» (1867) за редакцією К.Горбала й Ф.Заревича. Інакше кажучи, період «Мети» як ідейного часопису галицьких народовців треба вважати етапним в історії розвитку національної ідеології українства.

На жаль, з різних причин К.Климковичеві не вдалося втримати видання «Мети» й українство втратило свою таку важливу трибуну. Ось як про це згадував Олександр Барвінський: «Громада [тернопільська – О.Б.] намагалася передовсім піддержати «Мету», що хилилася до упадку, бо задля неточности у видавництві і передплата не впливала так, що редактор Климкович, не маючи з чого жити, був приневолений позоставляти свою ідею. Громадяни пособили єму і редакційною помічю, і дрібними складками на печатанє та експедицію, а між іншим тернопільська Громада гімназистів надіслала 70 р., за що викуплено одіж Климковича і здержано упадок «Мети». (Москвофіли розповсюджували для знеславлення «Мети» вісти, що піддержують

її поляки). Справді, жаль нам було, щоби «Мета» упала, бо Климкович був незвичайно талановитим публіцистом, а єго політичні статті появлялися звичайно наперед у віденській слов'янській часописи «Die Zukunft», а опісля у «Мети» [1, с. 93].

Очевидно, нужда й слабкий стан здоров'я спонукали К.Климковича шукати собі опори в житті поза народовським рухом. Той же О.Барвінський писав про це так: «Редактор «Страхопуда» Йосиф Ливчак переманив до Відня Кс. Климковича, котрий тоді з недостачі прожитку пробував на селі в Струпкові, і з ним почав видавати «Славянскую Зарю», «журнал посвященный общеславянским интересам», щоби тим способом з підмогою найздібнішого журналіста розповсюджувати сю ідею в Австрії. Журнал сей виходив чистою московщиною та містив статті про «объединение славян», про «русский язык как средство объединения славян», а все те змагало, очевидно, до вмотання в сітку Росії слов'ян, а передовсім русинів і їх змосковщення. Але небавом Климкович вернув з Відня, бо «Славянская Заря», що почала виходити випусками двічі в місяць з додатком «Золотая грамота» з 1-им липня 1867 закінчила на 11-им випуску своє ествовання» [1, с. 95–96].

Тож можемо припустити, що головною причиною переходу К.Климковича в москвофільський табір була матеріальна. Водночас тут треба мати на увазі ще й той факт, який І.Франко назвав «не-

дбальством» і «браком партійної організації» загалом [19, с. 322], тобто недисциплінованість та певна безвідповідальність в характері цієї людини. Власне, приклади такої безхарактерності в середині XIX ст. серед галицького українства траплялися доволі часто, починаючи від знаменитого Івана Вагилевича, людини неабиякого таланту, який другу половину свого творчого життя, по-суті, здегенерував. Особа К.Климковича стоїть в цьому ж ряду.

У 1870-1872 рр. К.Климкович редагував у Львові часопис «Основа», який був організований з ініціативи тодішнього віце-маршала Галицького сейму народовця Юліана Лаврівського і мав за мету здійснити українсько-польське зближення. Така стратегія впливала з того, що головною небезпекою в краю розумілися москвофіли, натомість полькі демократичні кола могли стати союзниками для русинів в загальному громадянському поступі. Правда, це здебільшого виявилось ілюзією. «Основа» не стала помітним явищем в історії української культури і політичної думки. Надалі К.Климкович через до сьогодні не до кінця з'ясовані причини не брав активної участі в народовському русі, вів самотницький спосіб життя. Великою мірою на ньому залишилася пляма підозри у відступництві через зв'язки із москвофілами. Проте наведемо одну підсумкову оцінку його діяльності, зроблену І.Франком, який все-таки мав певний пієтет до його доробку й таланту: «Між публіцистами

«Вечерниць» стрічаємо уперве ім'я Ксенофонта Климковича, що пізніше відіграв досить визначну роль в народовецькій русі, але зіпсував свою літературну кар'єру наглим переходом до москвофільського табору. Климкович потрудився також над перекладами деяких творів українців із російської мови, власне Гоголя і Куліша, а з його віршованих спроб найціннішим лишився гекзаметровий переклад першої рапсодії «Іліади». Між його посмертними паперами знайшлися проби німецьких перекладів деяких творів Шевченка та Марка Вовчка. Вони не варті друку, та все-таки характерні для того, що показують уже між тодішніми галицькими українофілами змагання бути посередниками між російською Україною і Західною Європою» [19, с. 318].

Тут додамо, що К.Климкович був чи не завзятішим і фаховим шанувальником і популяризатором творчості Т.Шевченка в Галичині. Він переписав і поширив у краю десятки Шевченкових поезій, постійно осмислював і поетизував Шевченка та його художні образи у своїх віршах, підготував багато матеріалів до 2-томника «Поезії Тараса Шевченка» (Львів, 1867).

Ще невивченим залишається Климковичів вклад в розвиток українського театру в Галичині, його участь в «Руській Бесіді». Очевидно, що ідейна позиція та деякі художні візії К.Климковича були взірцем для самого І.Франка. Принаймні явно видно, що той усвідомлював вагу чіткої політичної позиції пер-

шого великого народовця, розумів значення його антимосквофільських та антипольських виступів, за мотивом «Великих роковин» К.Климковича написав свої «Великі роковини», які стали маніфестом нового українства вже на початку ХХ ст., маніфестом української волювистості та героїки в понадчасових вимірах.

Висновки. Ксенофонт Климкович був одним із лідерів галицьких народовців першого покоління. Його постать вигідно вирізнялася на тлі тодішніх активістів національного руху вищим рівнем ідейності та культурологічного мислення. Редагування К.Климковичем часопису «Мета» стало етапом в розвитку правдиво національної української преси. Це видання можна вважати попередником знаменитої народовської «Правди», яка на довгі 30 років стала головною трибуною для діячів галицького національно-культурного відродження.

Як публіцист К.Климкович надав українському патріотичному рухові в Галичині принципівості, бойовистості, політичної виразності. Хоча його можливості були обмежені, в т. ч. через не виробленість української мови в тодішній Галичині та загальну провінційність культурної свідомості земляків. Попри те, що цей діяч не втримався в народовському русі з до кінця не з'ясованих причин, вплив його ідей та самої моральної позиції був значним. Тільки після К.Климковича в галицькому народовському русі

«Другої хвилі» могли з'явитися такі постаті, як Анатоль Вахнянин, Омелян Партицький, Юліан Романчук, Омелян Огоновський, Олександр Барвінський, Володимир Барвінський, Іван Пулюй, які вже чітко усвідомлювали завдання культурного та політичного характеру, що тоді, в 1860-1870-і рр., стояли перед нацією, які були морально готовими до тривалої та наполегливої боротьби за національне утвердження українства.

К.Климковича можна вважати першим реальним теоретиком української версії політичного австрославізму, який був в тих міжнародних умовах, які склалися від середини ХІХ ст., цілком позитивною програмою правдивої консолідації та ідеологічного зміцнення слов'янських та інших бездержавних народів Середньої та Східної Європи і їхнього протистояння наступові Російської імперії в цьому макро-регіоні.

Саме К.Климковича можна вважати першим ідеологом самостійництва в народовському русі 1860-х рр. Його чіткі політичні декларації, уважна аналітика міжнародних проблем, суворий критицизм стали суттєвим ідейним поштовхом для молодшої генерації галицького українства.

Головні статті К.Климковича на політичні теми вартують того, аби і бути передрукованими окремим збірником, й увійти до історії розвитку політичної думки українства ХІХ ст. як хрестоматійні.

Список використаних джерел

1. Барвінський О. Спомини з мого життя: Частина перша і друга. Нью-Йорк-Київ: Смолокип, 2004. 528 с.
2. Гординський Я. До історії культурного й політичного життя в Галичині в 60-тих рр. XIX в. Львів: НТШ, 1917. 266 с.
3. Климкович К. Дещо до становища Руси супротив ляцько-московської борби. *Українська преса: Хрестоматія*. Львів, 2002. Т. II: *Преса Галичини 60-х років XIX ст.* С. 186-188.
4. Климкович К. До молоді громади! *Українська преса: Хрестоматія*. Львів, 2002. Т. II: *Преса Галичини 60-х років XIX ст.* С. 136-137.
5. Климкович К. Жива словесність (Присвітка). *Українська преса: Хрестоматія*. Львів, 2002. Т. II: *Преса Галичини 60-х років XIX ст.* С. 182-186.
6. Климкович К. Заказанне «Мети». Причинки до характеристики старої ненародної партії. *Українська преса: Хрестоматія*. Львів, 2002. Т. II: *Преса Галичини 60-х років XIX ст.* С. 261-270.
7. Климкович К. Збирання забитків усної словесности. *Українська преса: Хрестоматія*. Львів, 2002. Т. II: *Преса Галичини 60-х років XIX ст.* С. 138-142.
8. Климкович К. На вічну пам'ять Тарасови. *Українська преса: Хрестоматія*. Львів, 2002. Т. II: *Преса Галичини 60-х років XIX ст.* С. 169-170.
9. Климкович К. Найдений скарб. *Українська преса: Хрестоматія*. Львів, 2002. Т. II: *Преса Галичини 60-х років XIX ст.* С. 134-136.
10. Климкович К. О, хто малим не полюбив... *Українська преса: Хрестоматія*. Львів, 2002. Т. II: *Преса Галичини 60-х років XIX ст.* С. 127.
11. Климкович К. Переднє слово. *Українська преса: Хрестоматія*. Львів, 2002. Т. II: *Преса Галичини 60-х років XIX ст.* С. 175-178.
12. Климкович К. Руська народна партія і її сповідь. *Українська преса: Хрестоматія*. Львів, 2002. Т. II: *Преса Галичини 60-х років XIX ст.* С. 223-228.
13. Климкович К. Федерація і її значення для Австрії. *Українська преса: Хрестоматія*. Львів, 2002. Т. II: *Преса Галичини 60-х років XIX ст.* С. 243-253.
14. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців: 1848–1914. Львів 1926.
15. Нечиталюк М. Примітки та коментарі. *Українська преса: Хрестоматія*. Львів, 2002. Т. II: *Преса Галичини 60-х років XIX ст.* С. 556-667.
16. Переднє слово *Українська преса: Хрестоматія*. Львів, 2002. Т. II: *Преса Галичини 60-х років XIX ст.* С. 126-127.
17. С. Голод [П.Свенцицький]. Дещо про кулішівку *Українська преса: Хрестоматія*. Львів, 2002. Т. II: *Преса Галичини 60-х років XIX ст.* С. 285-288.
18. С. Голод [П.Свенцицький]. Московський централізм. Допись із Підгір'я *Українська преса: Хрестоматія*. Львів, 2002. Т. II: *Преса Галичини 60-х років XIX ст.* С. 291-196.
19. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1895 р. // *Idem. Зібрання творів: У 50-ти т.* Київ: Наукова думка, 1982. Т. 41. С. 194-470.
20. Франко І. Стара Русь // *Idem. Зібрання творів: У 50-ти т.* Київ: Наукова думка, Т. 37. С. 79-110.
21. Харчук Р. Шевченко, його читачі й нечитачі у XIX столітті. Київ: НАН України, 2021. 267 с.
22. Централізм московський. *Українська преса: Хрестоматія*. Львів, 2002. Т. II: *Преса Галичини 60-х років XIX ст.* С. 278-285.

References

1. Barvins'kyi O. Spomyny z moho zhyt'tya: Chastyna persha i druha. New York-Kyiv: Smoloskyp, 2004. 528 s.
2. Hordyns'kyi Ya. Do istoriyi kul'turnoho y politychnoho zhyt'tya v Halychyni v 60-tykh rr. XIX v. Lviv: NTSH, 1917. 266 s.
3. Klymkovych K. Deshcho do stanovyshcha Rusy suprotyv lyats'ko-moskovs'koyi borby. *Ukrayins'ka presa: Khrestomatiya*. Lviv, 2002. Т. II: *Presa Halychyny 60-kh rokiv XIX st.* S. 186-188.
4. Klymkovych K. Do molodoyi hromady! *Ukrayins'ka presa: Khrestomatiya*. Lviv, 2002. Т. II: *Presa Halychyny 60-kh rokiv XIX st.* s. 136-137.

5. Klymkovych K. Zhyva slovesnist' (Prysvitka). *Ukrayins'ka presa: Khrestomatiya*. Lviv, 2002. T. II: *Presa Halychyny 60-kh rokiv XIX st.* s. 182-186.
6. Klymkovych K. Zakazannye «Mety». Prychynok do kharakterystyky staroyi nenarodnoyi partiyi. *Ukrayins'ka presa: Khrestomatiya*. Lviv, 2002. T. II: *Presa Halychyny 60-kh rokiv XIX st.* s. 261-270.
7. Klymkovych K. Zbyrannya zabytkiv usynoyi slovesnosti *Ukrayins'ka presa: Khrestomatiya*. Lviv, 2002. T. II: *Presa Halychyny 60-kh rokiv XIX st.* s. 138-142.
8. Klymkovych K. Na vichnu pamyat' Tarasovy. *Ukrayins'ka presa: Khrestomatiya*. Lviv, 2002. T. II: *Presa Halychyny 60-kh rokiv XIX st.* s. 169-170.
9. Klymkovych K. Naydenyi skarb. *Ukrayins'ka presa: Khrestomatiya*. Lviv, 2002. Tom II: *Presa Halychyny 60-kh rokiv XIX st.* s. 134-136.
10. Klymkovych K. O, khto malym ne polyubyv. *Ukrayins'ka presa: Khrestomatiya*. Lviv, 2002. T. II: *Presa Halychyny 60-kh rokiv XIX st.* s. 127.
11. Klymkovych K. Perednye slovo. *Ukrayins'ka presa: Khrestomatiya*. Lviv, 2002. T. II: *Presa Halychyny 60-kh rokiv XIX st.* s.175-178.
12. Klymkovych K. Rus'ka narodna partiya i yeyi yspovid'. *Ukrayins'ka presa: Khrestomatiya*. Lviv, 2002. T. II: *Presa Halychyny 60-kh rokiv XIX st.* s. 223-228.
13. Klymkovych K. Federatsiya i yeyi znachennye dlya Avstriyi. *Ukrayins'ka presa: Khrestomatiya*. Lviv, 2002. T. II: *Presa Halychyny 60-kh rokiv XIX st.* s. 243-253.
14. Levyts'kyi K. Istoriya politychnoyi dumky halyts'kykh ukrayintsiv: 1848–1914. Lviv, 1926.
15. Nechytalyuk M. Prymitky ta komentari. *Ukrayins'ka presa: Khrestomatiya*. Lviv, 2002. T. II: *Presa Halychyny 60-kh rokiv XIX st.* s. 556-667.
16. Perednye slovo. *Ukrayins'ka presa: Khrestomatiya*. Lviv, 2002. Tom II: *Presa Halychyny 60-kh rokiv XIX st.* s. 126-127.
17. S. Holod [P. Svetsyts'kyi]. Deshcho pro kulishivku. *Ukrayins'ka presa: Khrestomatiya*. Lviv, 2002. Tom II: *Presa Halychyny 60-kh rokiv XIX st.* s. 285-288.
18. S. Holod [P. Svetsyts'kyi]. Moskovs'kyi tsentralizm. Dopyt' iz Pidhirya. *Ukrayins'ka presa: Khrestomatiya*. Lviv, 2002. T. II: *Presa Halychyny 60-kh rokiv XIX st.* s. 291-196.
19. Franko I. Narys istoriyi ukrayins'ko-rus'koyi literatury do 1895 r. // Idem. *Zibrannia tvoriv: U 50-ty t.* Kyiv: Naukova dumka, 1986. T. 41. s. 194-470.
20. Franko I. Stara Rus' // Idem. *Zibrannia tvoriv: U 50-ty t.* Kyiv: Naukova dumka, 1982. T. 37. s. 79-110.
21. Kharchuk R. Shevchenko, yoho chytachi y nechytachi u XIX stolitti. Kyiv: NAN Ukrainy, 2021. 267 s.
22. Tsentralizm moskovs'kyi. *Ukrayins'ka presa: Khrestomatiya*. Lviv, 2002. T. II: *Presa Halychyny 60-kh rokiv XIX st.* s. 278-285.